

Byzantská škola a její stavba. Učitel, knihy a vzdělávací proces*

ATHANASIOS MARKOPOULOS

„...A school is a very simple institution. All it requires is a teacher, a room, and a book. And it can probably dispense with the last.“ Těmito výstižnými slovy Robert Browning, badatel, který se vyznal v záležitostech byzantského vzdělávání jako málokdo, nastiňuje zhruba proces vzdělávání – vlastně i v delší časové perspektivě, nikoliv nutně jen byzantské. Par excellence byzantská škola byla školou *grammatika*, který uváděl děti, obvykle dvanáctileté a starší, do světa „všeobecného vzdělání“ (*enkyklios paideia*) tím, že je vyučoval sekulární literární tradici, gramatice, rétorice i dalším doplňkovým disciplinám. Jako taková fungovala po celou existenci říše až do doby jejího pádu právě tak, jak to vymezil britský badatel: obvykle s jedním učitelem na daném místě a s malým počtem (ne-li minimem) knih.

Zmíněné schéma sice v hrubých rysech nastiňuje vzdělávací proces v Byzanci, přesto nám však dosud chybí mnoho informací o rozmístění škol a počtech studentů v Byzantské říši. Tyto otázky byly vzneseny už dávno, uspokojivé odpovědi však dosud nemáme. Je především jisté, že velká krize 7. století, vymizení městských center a obrovské územní ztráty s sebou nesly změny ve vzdělávání. Většina vzdělávacích institucí zmizela, změnila se struktura vzdělávacího systému a přeživší školy se soustředily ve zbývajících městských centrech. Nelze to sice bezpečně ověřit, ale existují rozumné důvody k domněnce, že základ vzdělávacího procesu v tomto období tvoří škola *grammatika*, jež v podstatě pokrývá mezeru vytvořenou zánikem klasických rétorických škol a tehdy jen občasně fungujícími „vysokými“ školami, jako byla škola v paláci Magnaura v druhé polovině 9. století či „Právní učiliště“ Konstantina Monomacha (1047). Střední škola *grammatika* měla existovat dál jako článek navazující na základní školou (jejíž učitel se nazýval *grammatistes*) a základ byzantského vzdělání.

Slavný výrok Lemerleho „...pour tout l'Empire deux cents a trois cents enfants passaient par les colleges des *maistores*“ ve své době silně zapůsobil a začal být téměř bez diskuse přijímán, a dokonce i dnes bývá často bez výhrad opakován. Toto hodnocení, *grossierement indicatif* podle slov samotného Lemerleho, se opíralo výhradně o zmínky nalezené v korespondenci Anonymního profesora (polovina 10. století.). Týkají se jak studentů navštěvujících jeho školu, tak několika málo škol, jež v Konstantinopoli v tomto období fungovaly. Domnívám se ovšem, že jakákoli diskuse o školách, počtu gramotných, studentů a žáků, oběhu knih atd. postrádá smyslu, neprobíhá-li současně výzkum celkové gramotnosti obyvatelstva. Bádání o úrovni gramotnosti obyvatel Byzance poskytlo některé zajímavé, ale pouze ojedinělé příspěvky (jež navíc vycházejí z víceméně konvenčních metod) a nedospělo dosud k jasným závěrům. Přesto lze přijmout předpoklad, že i když byl v Byzantské říši počet lidí s vysokým vzděláním velmi omezený, neplatí totéž o osobách, které byly schopné

* Starší podoba tohoto textu byla publikována v: MONDRAIN (ed.) 2006, 85–96.

alespoň základní orientace v psaném textu nebo dokázaly podepsat dokument. Počty se samozřejmě liší v závislosti na časoprostorových a sociálních faktorech (pohlaví, období, město versus venkov atd.). Výzkum vzdělanosti v byzantské společnosti tedy zůstává nadále desideratem. Je jasné, že komunikace mezi členy této společnosti probíhala téměř výhradně na orální bázi. O to více reprezentativní by bylo ujasnění vzdělanostní úrovně té konkrétní skupiny Byzantinců, která měla přístup do škol, ke čtení textů, nákupu rukopisů a všemu ostatnímu, co souvisí s koncepcí vzdělávání ve středověkém světě, a tvořila tak zvláštní sociální vrstvu s významnou kulturní a společenskou rolí.

Už bylo řečeno, že byzantská škola je v podstatě dílem jediné osoby, učitele, který také vytváří obraz této malé vzdělávací jednotky směrem k navenek. Studium pramenů – především epistolárních – až na malé výjimky zcela potvrzuje logický předpoklad, že úspěch či neúspěch konkrétní školy závisel výhradně na osobě učitele, na tom, nakolik jeho osobnost a pedagogická práce byly atraktivní pro rodiče a studenty.

Obzvláště zajímavou stránkou byzantského vzdělávacího systému je fenomén vzájemného učení, který vzniká právě v byzantském období a o němž podává svědectví korespondence Anonymního profesora. Šlo o to, že existovala skupina studentů s vyučovací povinností, což bylo zřejmě nezbytné pro účinné fungování školy. Termíny používané v dopisech pro tuto skupinu studentů jsou: *οἱ τῆς σχολῆς ἔκκριτοι* (dop. č. 20.13), *οἱ ὑπὸ διατριβῆν ἔκκριτοι* (dop. č. 105.14.), *οἱ τῆς σχολῆς ἐπιστατοῦντες* (dop. č. 80.1) a *ὁ ἐπιστατῶν* (dop. č. 96.1). Z posouzení obsahu těchto dopisů vyplývá, že *ἔκκριτοι* nebo *ἐπιστατοῦντες* měli nejenom výukové povinnosti vůči mladším studentům, ale podíleli se i na rozhodování o školních záležitostech, přičemž snad měli dokonce rozhodující slovo. Toto důležité svědectví může souviset s pasáží z *1. života sv. Athanasia z Athosu*, v níž se hovoří o hierarchii v učitelském sboru a účasti studentů v hlasování o vzestupu učitele v této hierarchii. Podle toho, že Athanasios vstoupil do školy jako student a poměrně rychle dosáhl hodnosti učitele, se zdá, že nějaký čas velmi pravděpodobně vyučoval v podobné funkci, jakou měli *ἔκκριτοι* ve škole Anonymního profesora (nelze to však říct s absolutní jistotou). Tato vnitřní struktura školy, zřejmě fungující v 10. století, není však doložena z pozdní byzantské doby. Tehdy byl ve školách opět určujícím prvkem jediný učitel.

Badatelé zabývající se tématem vzdělání v Byzanci již upozornili na to, jak soustředěnou pozornost věnoval byzantský učitel učebnímu plánu *trivia* (*τριττός*), který byl praktikován a nakonec převládl, jak je známo, už v řecko-římském období. Mezi základní školní texty kromě Homéra (především *Ilias* a sekundárně i *Odyseia*) patřilo takzvaných devět byzantských tragédií – tři od každého z tragiků –, tři Aristofanovy komedie (*Plutos*, *Oblaka* a *Žáby*), výňatky z Hésioda, Pindara a Theokrita, platónské dialogy, jako například ty od Lukiána, *O Kýrově výchování* a další úryvky z Xenofóntových děl, Démostenovy a Isokratovy řeči, Filostratos, *Davidovy žalmy*, básně Řehoře z Nazianzu atd. Pro výuku gramatiky zůstal hlavní autoritou Dionysios Thrax společně s alexandrijským učencem Theodosiem, ale také Geórgios Choïroboskos. Kromě nich tu však byla plejáda dalších gramatiků. Pro účely rétoriky, jež byla – jak je obecně přijímáno – osou byzantského

vzdělání, byly hlavními učebnicemi texty Hermogenovy a dále Afthoniovy, i když nechyběla ani dílčí pojednání, jako například to, jehož autorem byl Josef Rakendytés.

Obzvláštní nejasnost panuje v otázce, zda učitelé vždy dodržovali program v celém jeho rozsahu. Prameny nám v tomto ohledu příliš informací neposkytují a existující doklady jsou často neúplné. Je příznačné, že Anonymní profesor odkazuje jen nepřímou na Choiboska a je velmi skoupý ohledně informací o kurikulu své vlastní školy, ale na druhou stranu hovoří detailně a plamenně o konfliktech a soupeření mezi ním a jeho kolegy v Konstantinopoli a dramaticky o vlastní finanční situaci. Prameny z 11. století jsou na tom podobně. Nevíme téměř nic o školách, které navštěvoval Ioannés Mauropus, a o moc víc není známo ani o jeho školním kurikulu. Stejně je to s Michaelem Psellem, který v enkómii na svou matku, jednom ze základních pramenů informací o byzantském vzdělávání, hovoří pouze o jednotlivých obdobích svého školního života. Data, která shromáždil Lemerle z různých děl tohoto „konzula filozofů“ o jeho učitelské činnosti, nemění výše nastíněný obraz. Existují však některé texty, které pomáhají při hledání odpovědí na tyto otázky. Je to například epitaf Nikolaa Mesarity, jímž uctil památku svého bratra Ióanna, ale i popis školy svatých Apoštolů pocházející od téhož autora. Obě tato díla jsou sepsána příkladným rétorickým stylem a vyznačují se vytříbeností a smyslem pro detailní vyjádření. Mesaritův bratr jistě musel získat vysoké vzdělání – to je podmínkou *sine qua non* pro složení epitafu. Tato skutečnost do jisté míry odporuje dostupným informacím, i přesto však můžeme alespoň nastínit jednotlivé etapy vzdělávání v Byzanci v pozdním 12. století. Popis – podle Mesarity – idylické atmosféry ve škole svatých Apoštolů je zřejmě nadsazený, což je důsledkem novoplatónsko-křesťanského charakteru díla, ale zmínky o disciplínách *trivia* a *quadrivia* se objevují také. Autor ve svém vyprávění tato dva cykly studií odděluje a nepřímou zdůrazňuje, že se týkají žáků s různou úrovní znalostí. A konečně, známá autobiografie učeného patriarchy Řehoře Kyperského obsahuje velmi osobní výpověď o školách a vyučovaných předmětech ve 13. století, zpočátku v Nikai, a pak především v Konstantinopoli po jejím znovudobytí Michaelem VIII. Palaiologem (1261). Z vyprávění vyplývá, že Řehořovy zájmy se týkaly díky jeho studiu v blízkosti Georgia Akropolis především filozofie a řečnictví, a koncentrovaly se tedy jinam, než kam míří náš výzkum. Ale Řehoř sám byl později učitelem a i jeho spisovatelská činnost s tímto povoláním a s jeho rozmanitými zájmy souvisela. Významně přispěl k celkovému obrazu vzdělávacího procesu pozdně byzantského období tím, že soustředil své aktivity na shromažďování a kopírování rukopisů, z nichž alespoň některé byly používány pro potřeby výuky.

Zvláště zajímavý text, který poskytuje mnoho informací k osnovám byzantské školy, vydal M. Treu v posledním desetiletí 19. století., a pokud vím, nedostalo se mu od té doby pozornosti, jakou si zaslouží.¹ V této krátké práci napsané metodou otázek a odpovědí diskutuje právník s kandidátem právní vědy. O tom svědčí poslední věty textu, kde jsou

¹ TREU 1893, 97–99.

vypočítány hlavní texty (Basilika, Tipukeitos, Peira atd.), které by měl mít kandidát po dokončení cyklu trivia prostudovány. Kromě čistě právních textů jsou kladeny dotazy ohledně náplně trivia, aby vyšlo najevo, zda tázaný ovládá látku v plné šíři a hloubce. Jsou zmiňovány učebnice gramatiky (Dionysios Thrax, Héródianos, Choibrochos a další), filozofické texty (Platón, Aristotelés a dále díla Proklova, Iamblichova, Porfyriova, Filoponova atd.). Co se týká rétoriky, nenacházíme žádný odkaz na konkrétní knihy, ale pouze otázky ohledně metod, počtu *progymnasmata*, *staseis*² apod. Odpovědi jsou v souladu s duchem textu: *Z jakých částí se skládá gramatika? Z takových, které tříbi vyjádření. Kolik je staseis? 13. A kolik kategorií? 10.* Narážky na text známého díla *Peira* a právníké příručky Konstantina Garidy, jehož činnost lze s velkou mírou jistoty umístit do období panování Konstantina I. Duky (1059–1067), nás vedou k datování tohoto stručného, ale velmi zajímavého dílka, jež vyžaduje další studium, do poslední čtvrtiny 11. století nebo do doby ještě pozdější.

Je dobře známo, že v tomto období existovala ve vzdělávacích záležitostech říše značná flexibilita. Vrcholnou událostí byla v této souvislosti restrukturalizace vysokoškolského vzdělávání zřízením „Právního učiliště“ Konstantinem Monomachem. Je dokázáno, že změny v oblasti nejvyššího vzdělávání v té době (v nichž se jistě odrazily širší změny v byzantské společnosti), se promítly do učebních osnov střední školy. Podle mého osobního názoru tyto změny neměly vliv na základní obsah učiva, který zůstal téměř nezměněn do konce existence říše. Změny, ke kterým dochází v průběhu 11. století a budou pokračovat i v dalších letech, jsou spojeny především se zavedením ani ne tak nových textů, jako nových příruček a didaktických metod, jako byla *schedografie*.³ Zde musím hned poznamenat, že ani během předcházejících staletí vzdělávání není tak „statické“, jak by se na první pohled mohlo zdát. Vydání Homéra přičítané Kométovi v minuskuli, rukopisy „filozofické sbírky“ jak ji označil Allen, komentář k Lukianovi Alexandra z Nikaie, který – připomínám – byl osobní volbou Konstantina VII. Porfyrogennéta pro výuku rétoriky na tehdy reorganizované vysoké škole, nebo kodex Marc. Gr. 454 s rozsáhlými komentáři, naprosto zásadní pro rukopisnou tradici *Iliady* – to jsou jen některé příklady aktivit učitelů v makedonském období.

Bylo by jistě zkreslující vydělovat *schedos* a považovat je za nejvíce inovační rys školství od 11. a dalších století. Důležitější je podle mého názoru upozornit na naprostou proměnu klimatu v oblasti vzdělávání, jež byla ostatně také přirozeným příjemcem nových tendencí v byzantské společnosti. Ta v této době hledá nový dialog s minulostí založený na zdůraznění individuality, bádání, a dokonce i estetickém hodnocení. Nyní byl zájem už jednoznačně antropocentrický a vzešel z širokých snah po hledání nových hodnot. Tento myšlenkový proud byl násilně přerušen po odsouzení Ióanna Itala (1082), ale mnoho z něj

² Typy rétorických cvičení. *Progymnasmata* byla přípravou na různé typy řečí, *staseis* (sg. *stasis*) se zabývaly správným způsobem kladení otázek (pozn. překl.).

³ *Schedografie* – nová metoda výuky založená na slovních hříčkách a analýzách slov a vět (pozn. překl.).

se zachovalo a školy začaly postupně směřovat k této nové realitě. Rozvoj *schedografie*, jež byla průlomem v didaktických metodách, dojde ve společnosti tehdejších intelektuálů (mezi něž musíme zahrnout i samotného Konstantina Monomacha, který vlastnoručně sepisoval *schedé*, při čemž používal červený inkoust) až extrémního rozmachu. Musíme dále důrazně vyzdvihnout obnovení systému vzdělávání. Schedografické soutěže, jež byly pořádány na začátku léta a téměř okamžitě získaly oficiální charakter, přispěly rozhodujícím způsobem k tomuto vývoji. Schedografie, která kromě četných příznivců, mezi něž patřil i Psellos, získala i zapálené odpůrce, nám umožňuje lepší pochopení vzdělávacích trendů v průběhu 11. a 12. století. Literární vynalézavost a citlivý přístup k textům se zde začínají vyznačovat výrazným „snobismem“. Polemika proti schedografii obzvláště zdůrazňovala obchodnický přístup mnohých schedografů, jež byl v přímém rozporu s trendy minulosti. Možná zde nešlo jen o polemiku proti této výukové metodě, ale nepřímou kritiku trendů tohoto období obecně.

S výjimkou *schedografie* do školních osnov nepronikly další novinky. Pro pozdně byzantské období je typický především vznik velkého počtu děl týkajících se učitelské činnosti (pomocné příručky, vydání textů atd.). Vrcholným reprezentantem tohoto směru je Maximos Planudés, všestranný učenec s pestrými zájmy, mezi nimiž vynikala matematika a geografie. Obával se o osud knihy – byl ostatně mimo jiné i knihařem, horlivě opisoval rukopisy a jeho spisovatelská činnost byla také rozsáhlá. Domnívám se, že tento vývoj je třeba vnímat na pozadí silně individualistického charakteru, který škola nabývá v průběhu let, což je nepochybně byzantská zvláštnost. Musíme též upozornit na fakt, že obrovský počet vzdělanců pozdně byzantského období, kteří vykonávají učitelské povolání, se obrací na velmi omezené počty studentů, kteří již absolvovali první dva cykly studií, a toto téma tedy přesahuje záběr naší studie.

Závěrem lze říct, že škola zůstala v dlouhé historii Byzance institucí dodržující s téměř posvátnou úctou závazky k řecko-římské intelektuální tradici, co se týká školního kurikula, ale na druhé straně disponovala působivou schopností přizpůsobit se okolnostem. Existence v podstatě jediné stabilní osnovy nebránila pronikání inovačních tendencí, jak lze vidět na neustálém sepisování nových učebnic, přípravě kritických vydání klasiků, kopírování rukopisů, ale ani vzniku nových metod výuky (*schedografia*). Nedořešenou otázkou zůstává stupeň gramotnosti obyvatelstva Byzance, a stejně tak zastřený je obraz učitele, který vede průměrnou školu v některé z oblastí říše, v porovnání s řadou osobností formátu Psellova, Eustathiova, Blemmydova či Planudova, kteří byli také učiteli. Podle mého názoru zaměření výzkumu na tuto poslední otázku by mohlo přispět k lepšímu pochopení fungování byzantského vzdělávacího systému a oddělit profil anonymního učitele žijícího výhradně ze svého povolání, od toho, který učí, ale zároveň vykonává i mnoho dalších aktivit.

Přeložila Markéta Kulhánková

Bibliografie viz str. 11

